

[Parti Nagy Lajos](#)

NAGYSZÓTÁR-CÉDULÁK 3.

LVIII. évfolyam, 43. szám, 2014. október 22.

Az **ÉS** könyve októberben - *A magyar nyelv nagyszótára V. C–DÉZS. Főszerkesztő Ittész Nóra. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2013. 1247 oldal, 7480 Ft*

Különös vagy inkább különleges viszonyom van e nagyszótárhoz is, a róla való íráshoz is. Mikor az alkotók megkértek anno, hogy mi lenne, ha írnék az első két kötetről, megtisztelve éreztem magam. Mindig ilyesmit érzek, ha az anyanyelvemmel, az én **csoda**anyagommal kapcsolatba hoznak, noha **csöppet** se vagyok nyelvész, legföljebb intenzív nyelvhasználó, mármint azon a lavórnyi porondon, amit belátni s megfodrozni van szerencsém. Magától értetődő volt, hogy ezt a bármitóriumot az **ÉS**-be fogom írni. Hogy legyen *A hónap könyve*, azt Károlyi **Csaba** találta ki, én pedig kikötöttem, hogy ezentúl mindegyik kötetéről velem írasson. Ha szerencsém van és élek, még az eszemen is lehetek, mikorra az utolsó kötet megjelenik – utolsó hasábjá végén a **zsúvzs** szóval, ami ritka is, régies is, tájszó is, s nagyjából a hamunak mondott mamut jelenti.

*

Az első 1831-es nekirugaszkodás után 150 évvel, 1985-ben indult meg a Nyelvtudományi Intézet égisze alatt a modern nagyszótár adatgyűjtése. A húszkötetesre tervezett, 110 000 **címszót** tartalmazó monstrumból hét év alatt öt kötet látott napvilágot, 2006-ban az impozáns és fontos *Segédletek*, valamint az **A-AZSÚROZ**. 2011-ben a **B-BY**, két kötetben. 2013-ban pedig mostani tárgyam, az ötödik kötet, a **C-DÉZS**. Ezt az írást tehát mondhatnám folytatásnak is, noha bizonyos fokig minden alkalommal előlről kell kezdenem, elmondván, ha nem is ugyanazt, de valami hasonlót. Például azt, hogy ez a nagyszabású, egyszerre elkésett és jókor jött – hisz digitálisan naprakészen tartható – vállalkozás nem maradhat abba, nem eshet áldozatául annak a következetes sorvasztásnak, ami a magaskultúrában is, a közoktatásban is folyik. Arra külön felhívnám a pénz**csapos** urak figyelmét tizenhatoson belül és kívül, hogy ennél a szótárnál evidensebb magyarságteljesítmény egyszerűen nem létezik. **De** mondhatnám a költővel szólva is: az nem lehet, hogy annyi szív.

*

Ez az 1247 oldalas könyv egy **ciccenéssel** kezdődik, a fogmeder és a nyelv elülső része között képzett zöngétlen zár-rés hanggal. A C igen szép betű, szerencsényében arany **csolnak** (ld. alább) avagy holdsarló őszi égen, **csendelgő** penge. Igen kicsiny betű, különösen a B két

kötete mellett, akár **csiribirinek** is mondhatnám. Talán azért is, mert a „*Magyar nyelvben a' Deákoktól költsönözött betű*”, ahogy Révai Miklós mondja. Aki pedig nem tudná, „*a több rajú mekkoraság az, írja Dugonics András, mely egy vagy több jelekkel özfoglaltatik. Például a+b+c.*” Ez a réges-régi hang betűnek roppant fiatal. A komor, **csibuk**- és pézsmailatú tz csak 1832-ben korszerűsödött cz-vé, de ezt a kirendelt vőlegényt, mármint szegény Z-t, ki penig ott állott támasz gyanánt rendületlen, a **csinosbuló** menyasszony hamar lekoptatta magáról. Vajda János már negyedszázad múltán megjegyzi, hogy „*egyik nagyobb lapunk érzékeny búcsút vesz a cz-től s jövőre azt egyszerű c-vel irandja*”. Tűnődhetni, Vajda kihallotta-e mondata végéből a verssort, a **cintányérok** daktilikus **cöndörgését**: „*egyszerű c-vel irandja.*” S ha már verssornál tartok, álljon itt a Kossuth hírlapjából egy mondat: *Hét horvát cerberus pirítkozott Tabon*, ami lehetne egy Petőfi- vagy Tompa Mihály-sor. Sándor-vers, lehet folytatni.

*

A munka, a bíbelődés ez esetben mindenekelőtt lapozgatás, hisz szótárt nem elolvas az ember, hanem beleolvas, át-, keresztül- és így tovább. Következésképpen ezek az én nagyszótár-**céduláim** roppant önkényes kiírások, kivétek, olyikról keletkezésekor fogalmam sincs, mire lesz jó. Mellesleg nem is **cédulák**. A **cédula**, valamely '*rövidebb szöveg feljegyzésére való, rendsz. téglalap alakú kisebb papírlap, ill. azon levő szöveg*', én pedig gépbe **cédulázom** – ha már ikes az ige – nagyon régóta, ami fából vaskarika, hisz a szó (s itt kinyitom a TESZ-t, történeti etimológiai szótár, aki nem tudná) latin, s a papírlap kicsinyítő képzős származékának a scidulának középkori latin fejleménye, egyébként a görög hasít igéből származó száalka, fahasáb, fadarab átvétele. A **cédulát** itt inkább műformaként használom, rövid, össze nem feltétlen függő, de egymás mellé rendelhető passzusok sora – „*hirtelen eszembe villan, hogy ezzel a cédulával a másvilágra is akadály nélkül elmehetek*”, hogy Tamási Áront idézzem. Aztán itt van még a **cetli**, vagy **czédli**, aminek példamondataként álljon itt egy Farkas András-mondat 1794-ből: „*a Czédlit szedő Bárány bürös katzagányos Meister*”.

*

Csatangolás a nyelv tengerén, hajózás erős **csarnak**, azaz hajókötelzet alatt, mégis jobban esik **csolnakázásnak** mondani. Mészáros Ignácnál **tsónok**, Rájnis Ferenc Vergilius-fordításában '*a gázló vizeken kis tsónakok úsztak*, Vajda Péternél '*Az élet tengerén szív a csanak, S az ész vitorla rajt*'. Jókainál '*fut a hold csónakja fölöttük odább*'. „*Vitorlája kékes, evezői bíborszínűek, csónakja fehéres*”, írja Rapaics Rajmund a bükkönyről, bizonyos Berta idomtalan lábbelijéről pedig Thewrewk István azt közli, hogy „*két csónakjának szűk volta miatt titkon szenved*”, s lassan összeáll egy vers félnyers anyaga, lírai hőse (első s utolsó mindenik **dalomban**), ahogy Babits írja: „*a tanodás fiú messze tenger öbléig csónakáz*” Elveszetten és ismerősen evezget tanoda s – vissza a több, sőt *végtelen rajú* mekkoraságban. Egy ilyen szótár segítségével messze lelát, ha hozzávesz táj- és etimológiai szótárakat, még messzebb, és még messzebb, e szócikkek előbb-utóbb digitálisan is összefésülhetnek, s akkor ami tudható, ott áll egy szóról. Egy ponton túl, igaz egyre mélyebben, így is, úgy is homályosodik a látás, azután már csak a sötét van, a múltnak kútja, elporladt fogmedrek, nyelvek, nyelvhasználók,

elszisszent cé hangok, sose lesz többet mondatok.

*

Elgondolom, ha a Teremtő a maga roppant magnószalagjaiból néhányat lehallgathatóvá tenne, s egyszer **csak** megszólalnának a kétszáz, háromszáz, ötszáz évvel ezelőtti beszélők, igen érdekes lenne meghallgatni, hogy szólt megannyi szájon a **cábár, cabár, cábér, cajber** melléknév – hogy egy általam nem ismert szót hozzak példának. A **cábár** elhanyagolt, lompos személyt, rendetlent, tilosba járó ludat s persze kurvát – A Magyar Nyelvőr 1873-as megfogalmazásában –, „*erényekkel meghasonlott leányt*” jelentett. Az ötödik kötet eleje erős efféle leányokban, hamarosan következik a **cafát, a cafra, a cafka, a cafrang**, sőt a **canga**, ami első jelentésében női anyajuhot sőt, Baróti Szabó **Dávid** szerint fiaveszett anyajuhot jelent. S jön pár oldallal később a nagy irodalmi karriert befutott **céda**, majd a **cefet, a cefre**. Úgy tűnik, a c és az f hangokban van valami elementárisan szajhoid, a szóhangulat édes ingoványának nem lehet ellenállni. Ahogy a gyönyörű titokzatos **cemendének**, vagy épp a **cucának** sem, ami szintén szajhát jelent, sőt ebből képezték a **cucál** igét: „*Egyse böcsületes lány ki nem cucál az uccán*”, gyűjtötték Baranyában 1940-ben. **De a cuppanó, csettenő** szájj idekapcsolja a **culát**, majd a **csajhost** is, ami amúgy lucskos, **csatakos**, sáros jelentésű.

*

Az a jó szótár, aminek minden sorából kiérezni készítőinek szeretetét, az alázatot a **definíciók** egészen lapidáris megfogalmazásában, az egyetlen zsebkendőnyi **cselporondon**, és a szövegörömet, a nyelvben való lubickolás örömet a példamondatok összeállításában. Az a jó szótár, melyet az ember, e szótárbéli **csolnakos**, nem elsősorban a szavakért, hanem e mazsolatív mondatokért olvas, lényegében úgy, mint egy különös, elvarázsoltt szöveggyűjteményt, melynek szigorú szerkezete a szellem és a fantázia kimeríthetetlen rendtelenségét, sokszínűségét rejti. Nagyjából ötezer szerző (1772-től máig) mondatai az adott szó különféle előfordulásainak illusztrálására, megannyi, megengedem: széttartó, egyperces, ötperces, tizenötperces novella. Mindennek három korpusz, a Magyar Nemzeti Szövegtár világhálón is hozzáférhető anyaga, továbbá hatmillió archivális **cédula** és nagyszámú szöveg-**cédé** az alapja. Az ötödik kötet 4122 szócikkében 35 157 példamondat várja a felfedezést, az újraolvasást. Aki szeret szótárt olvasni, pontosabban dolga akadván egy szótárban mámorosan elcsatangolni e dologtól, hogy akár vissza sem talál, az itt **csodákra** lelhet.

*

Két éve elhatároztam, hogy minden alkalommal ideírom a szótárkészítők nevét, írok egy név**cédulát**, nagyon megérdemlik. A vállalkozás főszerkesztője Ittész Nóra. Szerkesztők Csengery Kinga, Fiers Márta, Gyenese Ilona, Győrffy András, Kiss Csilla. A szerkesztésben közreműködött Dömötör Éva, Lipp Veronika, Simon László, Tóth Lajos Pál. Szócikkírók Baumann Viola, Bíró János, G. Bogár Edit, Dömötör Éva, Dragon Károly, Eiplné Pál Alexandra, Győrffy András, Kéthely Anna, Kovács András, Kozma Judit, Kurcz Ádám István, Lipp Veronika, Mártonfi Attila, Pais Judit, Simon László, Szabó Réka, Szabó Tamás Péter, Tóth

Lajos Pál. Szótári főmunkatársak Elekfi László, Gerstner Károly, Pusztai Ferenc. Általános lektorok Gerstner Károly, Horváth László, Hosszú Ferenc, Kemény Gábor, Pusztai Ferenc. Informatikai munkatársak Mártonfi Attila, Pajzs Júlia. Filológiai munkatársak Szabó Tamás Péter, Petykó Márton. Morfológiai szakértő Laczkó Krisztina. A szótár készítésében közreműködött Borsi Vera, Harnócz Péter, Horváth Péter, Istvánffy András, Kováts Zsófia, Petykó Márton, Székács István, Szirmai Diána, Teperics József, Varga Éva Katalin.

*

Csolnakos a **capistrángot** kapásból valahová a lószerszámok közé helyezné, holott a hajdani kaszárnya-zsargonban takarodót, esti trombitaszót jelentett, s mint a *Révai Nagylexikon* elárulja, a Zapfenstreich eltorzításából keletkezett. A **csehpiimaszról** fogalma sincs, mint kiderül, fánkot vagy tarkedlit jelent, s a **cepperliről** se tudja, hogy a polkához hasonló, gyors, vidám tánc. Azt is csak kikövetkezteti, hogy a **cölonk** a kölöncnek egy változata, s hogy a **cink** nemcsak a fém, hanem a régiségben álnokság, gaztett jelentésű is, s jelenti persze az aljas, semmirekellő személyt, a **cenket**. S hogy mi a **cinóber** avagy **cinóbrium**? Ha ki bizonytalankodna: „*a cinnabarit, illetve annak mesterségesen előállított megfelelője. Merthogy a higany és kén összevegyítve és együtt hosszasan dörzsölve vagy melegítve cinóberré egyesül, egyébként a híguton előállított hígpir színe szebb és tűzesebb a száraz úton előállítottnál.*” A **csoma** vagy **csuma** a pestis székely neve, főleg a mirigyes pestisé, amit gugának sőt gugahalálnak is mondtak. Bukovinában úgy tartották, ahol éjjelre nem fedik le a vizet, az arra járó **csoma** beleokádik. S aki iszik belőle, meghal.

*

A **cápa**, mármint a tengeri ragadozó, a fiatal Vörösmartynál még **czapa** – „*A harapós farkas s emberevő czapa Együtt mulatoztak*” –, ami eredetileg érdesre kikészített hal-, illetve állatbőrt jelentett, s valamely XVIII. századi természettudós adta a nevezetes hal magyar nevéként. S ha már nyelvtenger, a másik nagyhal, a **cet** egyik példamondataképpen a szótár Kazinczy 1815-ös Macpherson-fordításából idéz. Hogy mennyire élvezeti tárgy egy nagyszótár, arra jó példa ez a gyönyörű, igazi **citátum**-szörnyeteg. Hogy mi a **cet**, nélküle is tudná az olvasó, de a száját **csak** eme idézet olvastán tátja el: „*Vezérjek mint a' tenger czetje, melly maga után vonja a' vízdagályt, végig-önti maga körül a' serget s' a' part reng lépéseik alatt.*” **Cetfaggyú** az ámbráscet koponyájában képződő a levegőn megdermedő olajos anyag, a CzF-ban (**Czuczor-Fogarasi**) **czetagyfaggyú**. Mondjuk ki lassan, többször, **czetagyfaggyú, czetagyfaggyú**. Olyan, mint valami hullám szegény Jónás próféta elméjében, ahogy olajos lassúsággal gyökken neki a koponya falának napra nap és éjre éj, s fut rajta túl hosszú-hosszú ú-val szakadatlan.

*

A **cipő Csokonainál Debrecenben** még **cipők** volt, s nem a többesszám végett, bár ki tudja (*Ördög bujjon a kisasszony cipőkjébe, hogy mijér jár soká borér a pincébe*, népdal, 1875). S ha már lábbeli irányba indultam, a **cókó** a klumpa, ill facipő, fapapucs neve a tájnyelvben, s

corholni vagy **curholni** annyi, mint bőrt puhítani. Leírom ezt, s rögtön rám tör a kétség, mért ezt, mért pont ezt merem ki ebből a kimeríthetetlen szövegtengerből vagy mért a **cviklit**, túl azon, hogy az utolsó c betűs szó, s ruhaneműben éppúgy, mint **cipőben** egy ék alakú betoldást jelent bővítés céljából.

*

A **céklavörös** és a **cemende** között a **céltől** a **célzsákig** huszonegy oldalon sorjáznak a **cél** főnév származékai, olykori megszakítással, mint például a **csöndes** felejtésre ítélt **celofán** vagy épp a rég elfelejtett **celecula**, ami tulajdonképpen **cucc**, holmi, **cókmók**, és mint Vozári Gyula 1897-ben teljes joggal megjegyzi „*roppant sok cele-cula kell a rakéta készítéshez*”, s nem hiszem, hogy e tény az eltelt idő alatt sokat változott volna. Mint ahogy azt sem hiszem, hogy e Vozári-mondat a nagyszótár nélkül nem hullt volna, avagy nem süvített volna ki a végtelen semmibe. S ugyanígy Szemere Pál mondata is, miszerint „*Kedvünknek cibakjai szintúgy vannak, mint a tengernek. Elborulunk és felderülünk.*” Hogy mi a **cibak**? Nyelvjárásban **cöveket** jelent, továbbá **copfot**, hajfonatot, **de csupaszt**, pucért is, viszont van egy különös kitalálhatatlan jelentése is: apály-**dagály**. A **csalálom** jellegzetesen piperent, nyelvújítási képződmény, nagyjából ábránd jelentésben használtatott rövid virágkorában. Én a halk és okos Gyulai Pál-mondat miatt írom ide, 1854ből, „*Nem akar eszének fegyvert adni szíve ellen, melynek csalálmai ezerte szebbek, mint amilyen hasznos lehetne kiábrándulása.*”

*

A C mindössze 273 oldalra rúg, a Cs-t vagy hatszázötven oldallal később a **csüvössel** hagyja oda **csolnakos**. Még kisiklik a D tengerére, a felső fogsor mögött a nyelv elülső részével képzett zöngés felpattanó zárhangtól 270 oldal a **dézsmaszedőig**, el még csak ellátna odáig, mégis behúzza az evezőt, az egy kolumna nagy úr, **de** úgy is mondhatná, a D túl nagy falat, úgyhogy **csolnakos** a maga részéről önkényesen hozzacsapja a remélhetőleg gyorsan megjelenő hatodik kötethez, hogy majd ott, akkor végig**dézendje**.

 [nyomtatás](#)